

ספקות ייחודיים בעולם ההלכה

חיים נבון

הספרות ההלכתית גרושה ספקות למיניהם: בין אם ספק במציאות בין אם "ספיקא דדינא". כבר בגמרא מאריכים האמוראים בנסינות לנסח כללים שונים להתמודדות עם מצבים של ספק¹. הספק השכיח ביותר מציב בפנינו ברירה חד-משמעית: A או B. אחת מהאפשרויות נכונה, והאחרת מוטעית. כאשר "שניים ארוזים בטלית, זה אומר אני מצאתיה, וזה אומר אני מצאתיה" (בבא מציעא ב, ע"א), אחד מהם הוא המוצא האמיתי, והאחר - שקרן או הוזה.

הרי"ד סולובייצ'יק הוכיח, שיש בהלכה סוג נוסף של ספקות. הרי"ד מעמיק בדין "בין השמשות", שנוהגים בו כספק יום ספק לילה, וגורס לאחר דין מפורט:

פירושו של ספק [=במקרה זה] אינו מציין ספק בדעת חז"ל, שלא יכלו להכריע אם זמן זה הוא בכלל יום או בכלל לילה... אלא שבזמן זה ישנה חלות יום וגם חלות לילה. שניות נאמרה בו, הוא גם יום וגם לילה, והכל תלוי מאיזה בחינה נסתכל בו (שיעורים לזכר אבא מרי ז"ל, הרי"ד סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ג, כרך ב, עמ' קג-קד).

בספק מסוג כזה אין חסרון של ידיעה, ושום אינפורמציה נוספת שנקבל לא תעזור לנו להכריע את הספק לכאן או לכאן. ישנם כאן שני יסודות מנוגדים, המשפיעים שניהם על צביונו של האובייקט הנידון, המצוי במצב-ביניים מבחינה מהותית. בלשונו של הרי"ד, יש כאן "אידאה אנטינומית הכוללת שתי בחינות הסותרות זו את זו" (שם, עמ' קה).

אופי דומה רואה הרי"ד גם במעמדו של אנדרוגינוס. אין אנו מתלבטים האם אנדרוגינוס הוא זכר או נקבה. הוא גם זכר גם נקבה, כאשר להלכות מסוימות ולבנטי צד הזכרות שבו ולאחרות צד הנקבות חשוב; ואילו כשיש להכריע בנוגע למעמדו האישי העקרוני, אז יוגדר כ"ספק" במובן שייחסנו עכשיו למושג זה: "ספק מפאת עימות תרתי דסתרי של הזכרות והנקבות שבו" (שם, עמ' קד).

מפי השמועה נמסר שהרי"ד יישם תפישה זו של המושג "ספק" בשני מקומות נוספים². הגמרא במסכת קידושין (נט, ע"ב - ס, ע"א) דנה באומר לאשה: "הרי את מקודשת לי מעכשיו ולאחר לי יום", ובא אחר ואמר לה: "הרי את מקודשת לי מעכשיו ולאחר כי יום", ובא אחר ואמר לה: "הרי

את מקודשת לי מעכשיו ולאחר י' ימים". ר' יוחנן שם קובע: "אפילו מאה תופסים בה". ומסבירה הגמרא: "שוו נפשיה כי שרגא דליבני, דכל חד וחד רווחא לחבריה שבק" (שם). כלומר: לכל אחד מהמקדשים אישות מוגבלת ועל-כן כל אחד "משאיר מקום" לשאר המקדשים. הרמב"ם לכאורה פוסק כסברה זו של ר' יוחנן, אך בתוספת מתמיהה:

...אפילו הן מאה על הסדר הזה קידושי כולן תופסין בה, וצריכה גט מכל אחד ואחד, מפני שהיא ספק מקודשת לכולן (הלכות אישות ז, יב).

אם נבין את המושג "ספק" כאן במובנו המקובל, דברי הרמב"ם אינם מתיישבים עם אף לא אחת מהשיטות העולות בסוגיה. הרי"ד הסביר שכוונת הרמב"ם היא לספק של "תרתיה דסתרי", כאשר האשה מקודשת - בתורת ודאי! - לכמה אנשים במקביל. שוב אין כאן חסרון ידיעה, אלא התנגשות של גורמים הלכתיים שונים.

באופן דומה הסביר הרי"ד את דברי הרמב"ם בנוגע למעמדה של אשה שחציה שפחה וחציה בת-תורין, שנתקדשה כשהיתה שפחה ונתקדשה שוב לאיש אחר לאחר שנשתחררה (הלכות אישות ד, טז). הרמב"ם פוסק שם: "הרי זו ספק קידושין לשניהם", ואף שם טען הרי"ד שכוונת הרמב"ם היא שהאשה מקודשת לכל אחד מהם כתורת ודאי, כשעומות זה בין שתי ההגדרות הסותרות למעמדה האישי מוגדר כ"ספק".

מהגמרות עולה, שבעולם ההלכה יש סוג נוסף של ספק. כמה מקרים המאופיינים בסוג זה של ספק מופיעים בגמרא בפרק שני בקידושין (נא, ע"א). הגמרא שם מביאה את אמרתו של רבא בנוגע למעשר בהמה. כידוע, כמעשר בהמה עוברים הטלאים תחת השבט, והבעלים מונה אותם, כאשר כל עשירי הוא קודש. מה קורה כאשר שניים עוברים יחד? על כך משיב רבא: "יצאו שניים בעשירי, וקראן 'עשירי' - עשירי ואחד עשר מעורבים זה בזה". כלומר: כאשר שני טלאים עברו יחד, לאחר שנמנה התשיעי, הרי שאחד מהם מעשר בהמה רגיל, והשני דינו כטלה האחד-עשר שקראו בשוגג "עשירי", שהוא שלמים. דין זה כשלעצמו סביר, אך כאן מתעוררת בעיה הנראית חסרת-פתרון: מי מהם העשירי ומי האחד-עשר? לכאורה מדובר בגמרא כשעברו שני הטלאים יחד ממש, כשאין שום סיבה להבחין ביניהם! רבא, כאמור, גורס שדינם כ"עשירי ואחד עשר מעורבים זה בזה", ומסביר רש"י שם: "אחד מהם מעשר גמור - אבל אינו ידוע איזה הוא" (ד"ה: ואחד עשר). אך מעולם לא חל על אחד מהם דינו של עשירי, ועל האחר - של אחד-עשר. דבריו של רבא הולמים מצב שבו שני טלאים, אשר עברו לחוד תחת השבט ונתערבו לאחד-מכן. במקרה שלנו לכאורה לא שייך לדבר על

"ערבוב". אין שום מידע שחסר לנו כדי להבהיר את מעמדם ההלכתי של הטלאים. גם אליהו, לו נגלה אלינו, לא יכול היה להצביע על אתר מהם ולומר שהוא העשירי ה"אמיתי", שהרי שניהם עברו תחת השבט בבת-אחת. המתבקש במצב כזה הוא קביעת מעמד הלכתי זהה לשני הטלאים: או שדין שניהם כעשירי או כאחד-עשר.

נראה שכאן נצטרך להשתמש במושג חדש. כשהגמרא מדברת פה על "ערבוב", אין כוונתה לטלה מסוים, שהוא עשירי, שנתערב בטלה אחר. בפנינו מערכת של שני טלאים שאחד מהם עשירי, כאשר אין הכוונה לאחד מסוים. מתוך המכלול של שני טלאים אחד הוא עשירי, ואחד אחד-עשר שקראוהו עשירי, כאשר אין בידנו שום דרך להתייחס למעמדו של טלה ספציפי. אנו נכנה מצב ייחודי זה של ספק בשם "סופרפוזיציה" – מונח המתאר במיניקת הקוונטים את מצבו של האור בטרם נמדד, כאשר טרם הוכרע האם הוא גל או חלקיק. כל שאלה על מצבו של האור בעיתוי כזה תהיה לא רק חסרת-מענה, כי אם גם חסרת-פשר. וכן גם אצלנו: אנו יכולים רק לומר על המערכת כמכלול שיש בה טלה אחד שהוא מעשר בהמה, ואין בידנו היכולת להעביר את הדיון לרמת הטלה היחיד⁴.

הגמרא בקידושין שם מביאה עוד שני מקרים שבהם נוכל לזהות את הדגם שהוצג לעיל. קורבן תודה נשחט על ארבעים חלות. הגמרא מביאה מחלוקת בנוגע לדינו של קורבן שנשחט על שמונים חלות:

חזקיה אמר: קדשי לה ארבעים מתוך שמונים, ור' יוחנן אמר: לא קדשי לה ארבעים מתוך שמונים ... אמר ר' יהושע בן לוי: הכל מודים כל היכא דאמר קדשי לה ארבעים מתוך שמונים - קדשי ... לא נחלקו אלא בסתם.

הגמרא מסיקה שלכולי עלמא, כאשר אמר שיקדשו ארבעים חלות מתוך שמונים, אכן נקדשות ארבעים (וזאת בלא להיכנס למחלוקתם של חזקיה ור' יוחנן, שאינה נוגעת לענייננו כאן). גם שם לכאורה מדובר כשאין כוונתו לארבעים חלות מסוימות: מתוך מכלול של שמונים החלות ישנן ארבעים שנקדשו, בלא שאפשר להגדיר את מעמדה של חלה ספציפית אחת. כל חלה יחידה נמצאת בספק של "סופרפוזיציה".

דנו בכך התוספות במנחות, כשבאו לרדן איך למעשה יקרב הקורבן. ארבעים החלות של קורבן תודה מתחלקות לארבעה מינים. מכל מין ניתנת חלה אחת לכהן המקריב, והשאר - לבעלים. כאשר ישנן שמונים חלות, ישנן עשרים מכל מין. ומסבירים בעלי התוספות: "וכשבא להפריש ד' חלות של תרומה צריך להפריש י"א חלות מכל מין ומין" - שרק אז ודאי שלכל הפחות אחת מהן קדושה

(מנחות עח, ע"ב, ד"ה: ליקדשו). שוב אין כאן ספק מציאותי, שאז היינו שואלים את המקריב לאילו חלות התכוון, ובעיית התוספות לא היתה מתעוררת. כאשר אנו לוקחים יא חלות מתוך מכלול של עשרים אשר ידוע שעשר מתוכן קדושות, אנו מתייחסים לקבוצת ה-יא ככוללת בתוכה חלה קדושה בלתי-מסוימת אחת לכל הפחות. כאן הסופרפוזיציה מורכבת עוד יותר, כיוון שאין ידוע אפילו מספרן המדויק של החלות הקדושות בתוך הקבוצה.

הגמרא בקידושין מביאה את מחלוקתם של רבא ורבא בביי בקידושין שאין מסורין לביאה. כדוגמא לקידושין כאלו מביאה הגמרא את המקדש "אחת מאשה ובתה או מאשה ואחותה", כלומר: האומר שאחת משתיהן מקודשת לו, בלא לומר איזו. במקרה כזה-מסביר רש"י—"דאין יכול לישא אחת מהן, דשמא זוהי אחות אשתו". רבא, הגורס שקידושין שאין מסורין לביאה אינם קידושין, יטען שבמקרה זה הקידושין אינם חלים כלל.

הגמרא בהמשך מקשה על רבא בין השאר ממשנה ביבמות (כג, ע"ב) הקובעת: "מי שקידש אחת משתי אחיות ואינו יודע איזו קידש, נותן גט לזו וגט לזו". משם משתמע שהקידושין חלים, אף שלכאורה אינם ראויים לביאה! ומתרצת הגמרא: "הכא במאי עסקינן? כשהוכרו ולבסוף נתערבו" (קידושין נא, ע"ב). ההכרה הציבורית אינה רלבנטית כאן. על-כורחנו מדובר בהכרתו של המקדש עצמו. כמתבקש על-פי הסברה, רבא מודה שאם המקדש שכח איזו אשה קידש, חלים הקידושין, כיוון שבשעת הקידושין הם היו ראויים לביאה, שהרי אז ידע מייה אשתו ומייה אחותה. ומכאן שבמקרה הראשון שהזכרנו, של "המקדש אשה ובתה", מדובר כשהמקדש עצמו לא ידע מעולם איזו אשה מבין השתיים הוא מקדש, והקידושין לא כוונו כלל כלפי אשה ספציפית (שואם לא כן, כאמור, לא יכלה הגמרא להקשות משם על רבא). אם כן, שוב לפנינו מקרה של סופרפוזיציה: מתוך קבוצה של שתי נשים אחת מקודשת ואחת לא, אך אי-אפשר לומר דבר ברור על מעמדה של אשה מסוימת. בשני מקרים אחרונים אלו דן התוספות רי"ד על אתר, העוסק בשאלת יישום דין ברירה בסוגייתנו. וכך כותב התוספות רי"ד:

ראיתי מקשים: והא ר' יוחנן סובר בכל מקום דאין ברירה! [=ואיך כאן קדושות ארבעים חלות מתוך שמונים?] ואלה הם דברי הבל: וכי כשאנו אומרים דקדשו ארבעים מתוך שמונים - משום ברירה הוא זה! ? ... בודאי אם היה אומר - יברור ארבעים מהם, ויאמר: אלו יהיו קודש והשאר יהיו חולין - אז הוה שייך לומר יש ברירה ... [אבל כאן] שאין לברר דבר זה כיוון שלא סימן איזה קידש - כולן הן בספק מקודשת ... שכיוון שבעת הקידושין היה

ספק, מה ברירה יש לומר שלא ידע איזו קידש! ? בודאי אם היה אומר - איזו שארצה היום או מחר, וכן נמי בלחמי תודה, בזה היה יכול לסמוך על הברירה, כיוון שתלה ברצונו. אבל זה שקידש מתחילה בספק, שלא בירר איזה קידש, אין לומר שם ברירה (ד"ה: הכל מודים)⁵.

התוספות רי"ד מבדיל בין המקרים שאנו דנים בהם ובין המקרים שבהם שייך דין ברירה. ברירה ישנה כאשר מלכתחילה אובייקט הפעולה הוא אחד ומסוים, אלא שרק בעתיד יתברר מיהו. למשל: "זו מבין שתיכן שארצה בה מחר - מקודשת לי מעכשיו". פעולת הקידושין כאן מכוונת לאשה אחת ספציפית, אף שעד מחר לא יתברר מיהו. לא כך הם הדברים אצלנו, כאשר מלכתחילה לא כווננו הקידושין לאשה מסוימת. בספק של סופרפוזיציה—כך גורס התוספות רי"ד—לא שייך דין ברירה.

החילוני את דיונונו במושג הפשוט והמוכר של ספק. הראנו איך הרי"ד סולובייצ'יק הרחיב את משמעו של המושג "ספק" גם למקרים של התנגשות פנימית בין שני גורמים הלכתיים, שאין בו כל חסרון ידיעה - לא מציאותית ולא הלכתית. הוספנו והוכחנו מהסוגיות שיש בהלכה סוג נוסף של ספק שאין בו חסרון אינפורמציה, והוא מצב-ביניים מהותי, שכינונו "סופרפוזיציה". בהמשך המאמר דנו בטיבו ובאופיו של אותו ספק ייחודי והוכחנו מהסוגיות את נחיצותו להבנת דיוני הגמרא בכמה הקשרים.

הערות

1. עיינו, למשל, בבא מציעא ב, ע"א; בבא בתרא לר, ע"ב - לה, ע"א.
2. כך שמעתי ממנו"ר הרב אהרן ליכטנשטיין שליט"א, תלמידו המובהק של הרי"ד.
3. כך משתמע מפשטות הלשון וכן נוטה גם תוספות בעירובין (נ, ע"א, ד"ה: ואמר). אמנם, השווה לריטב"א שם. ועיינו בתוספות בכורות יז, ע"ב, ד"ה: אפשר.
4. יש להדגיש כי ההקבלה לעולם הפיזיקה אינה מלאה: כאשר אנו באים למדוד את האור אנו מכריעים האם הוא גל או חלקיק, ומצב הסופרפוזיציה פוקע. בנידון דין אין בידנו לקבוע באופן כלשהו באיזה טלה מציאותי יתמש "הטלה העשירי" של הקבוצה. ועיין לקמן, בדברינו בעניין ברירה.
5. כן משתמע גם בתוספות במנחות עח, ע"ב, ד"ה: ליקדשו. אמנם, הריטב"א מערער שם על הבנה זו וגורס, שעקרונות אפשו להשתמש גם אצלנו בשיקולי ברירה. אך מדבריו ביבמות כג, ע"ב מוכח שזאת רק משום שטוען כי אכן מדובר כאשר מראש מצהיר שמקודשת לו מעכשיו איזו שירצה מחר וכו', כמו המקרה הקלטי של ברירה. גם הריטב"א מסכים ש"בשקידש סתם, ולא אמר איזה שתוצה או שירצה פלוני - דבהא ליכא דין ברירה" (שם, ד"ה: קידושין). ועיינו עוד בקהילות יעקב, יומא, סימן טז.